

Paweł Sygowski   **UNICKI DEKANAT BRZESKI**
Lublin   **W XVIII W.**

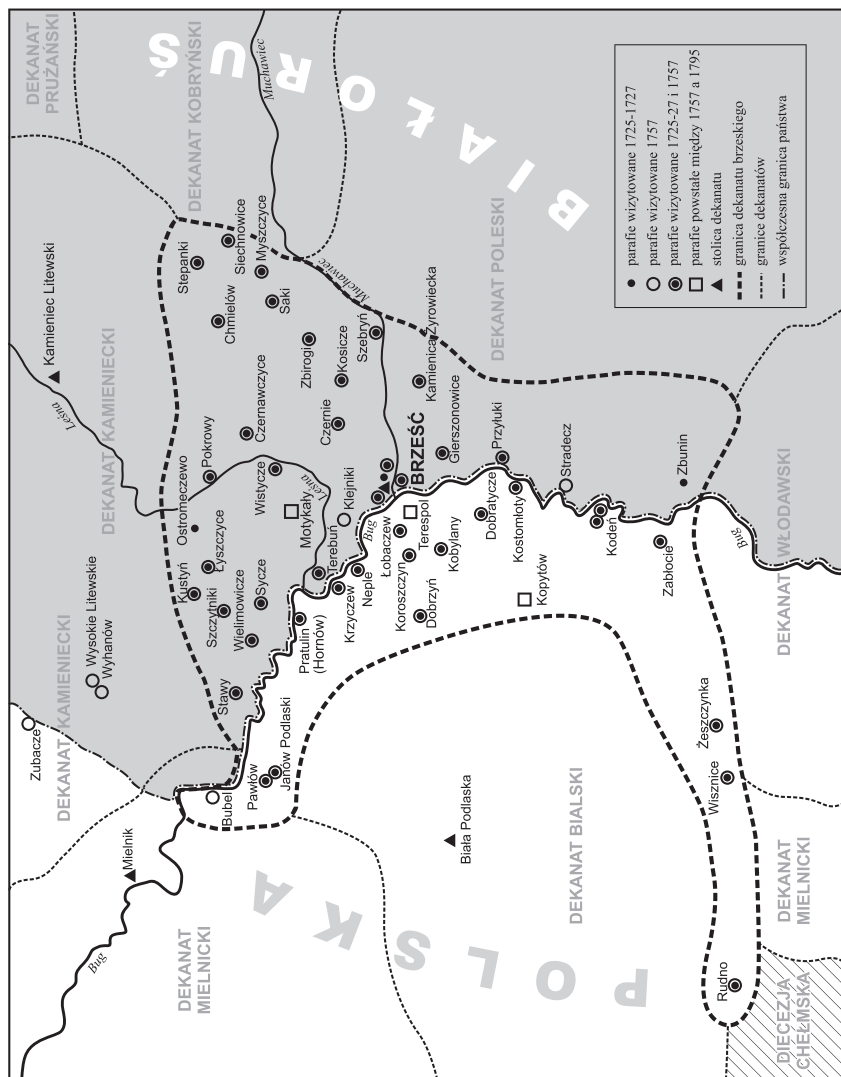
Unicki dekanat brzeski ze stolicą w Brześciu (jeden z dziesięciu dekanatów oficjałatu brzeskiego diecezji włodzimiersko-brzeskiej)¹, położony po obu stronach rzeki Bug, rozciągał się w latach 1725–1727 od Janowa Podlaskiego i Pawłowa na północnym-zachodzie, Rudna i Wisznic na południowym-zachodzie, po Zabłocie i Zbunin na południu, Szebryń na wschodzie, Stepanki i Siechnowice na północnym-wschodzie oraz Kustyń i Ostromeczewo na północy. Jego kształt z tego czasu znamy z zachowanej w Archiwum Państwowym w Lublinie księgi odpisów opisów wizytacyjnych². Opisy te wyróżniają się spośród innych znanych wizytacji dokładnością i plastycznością języka. Ich autorem był ks. Stefan Litwinko, ihumen bazylianów w Brześciu, oficjał diecezji brzeskiej³ i z *pozwolenia Bożego Wizytator Generalny Diecezji Brzeskiej*⁴. Dekanat wizytował w czasie kilkunastu objazdów całego oficjałatu brzeskiego, przeprowadzonych od 26 września 1725 r. do 8 lutego 1727 r. Ostatnią turę wyjazdów wizytacyjnych ks. Litwinko zakończył 8 lutego w Dubiczach. Następujące po opisie cerkwi w tej miejscowości informacje o cerkwi „*Rajeńskiej*”

¹ O unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej m.in.: B. Seniuk, *Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725–1727*, „Lubelszczyzna”, nr 3 (2/1996), s. 23–51; I. Скоцилас, *Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, t. 238, Праці Історично-філософської секції, Львів 1999, s. 54–62; Д. Вереда, *Адміністративні структури берестейського офіціалату володимирсько-берестейської унійної єпархії XVIII століття*, „Ковчег. Науковий збірник із церковної історії”, ч. 5, Львів 2007, s. 150–166.

² Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), zespół: Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: CHKGK), sygn. 101, k. 177v–235.

³ B. Seniuk, *Architektura cerkiewna*, s. 24.

⁴ A. Gil, *Unickie cerkwie Brześcia w opisie wizytacyjnym z 1726 r.*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 4(2006), s. 31.

Dekanat brzeski unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej w XVIII w. (na tle współczesnych granic państwowych).
 Oprac. P. Sygowski, A. Kozłowski.

oraz kaplicach w Sakach i Plechach są niedatowane⁵. Data *17ma February A 1727* zapisana w wizycie cerkwi miejskiej p.w. św. Szymona Słupnika w Orli jest, jak się wydaje, błędem pisarza, ponieważ wizytacja przedmiejskiej cerkwi w Orli ma datę 7 lutego 1727 r., a kolejna świątynia – w niezbyt odległych Dubiczach – była wizytowana następnego dnia. Logiczne byłoby wizytowanie obu cerkwi w Orli w czasie jednego pobytu w tym miasteczku.

W ciągu roku i czterech miesięcy ks. Litwinko odwiedził i opisał około 270 obiektów – cerkwi parafialnych i kaplic filialnych. We wspomnianej księdze w archiwum lubelskim jest wpisanych 260 wizytacji, z tym że dwie z nich – dotyczące Zbunina i Żeszczynki – są wpisane po 2 razy, czyli faktycznie są tam opisy 258 cerkwi i kaplic filialnych. Dwie świątynie są wymienione, ale nie mają opisu (cerkiew „Rajeńska” i w Wistyczach), w pięciu wizytacjach nie ma podanych dat ich przeprowadzenia – przy opisie katedry św. Mikołaja w Brześciu, cerkwi w Dobryniu⁶, Krynkach oraz przy opisie wspomnianych kaplic w Sakach i w Plechach.

Do kompletu wizytacji oficjałatu brak jest kilku stron opisów świątyń dekanatu kobryńskiego – zachowały się opisy tylko 12 cerkwi i jednej kaplicy filialnej (niektóre karty są wszyte nie po kolei). W wizytacji tego dekanatu z 1759 r. w Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie zamieszczone są opisy 22 cerkwi tego dekanatu⁷, natomiast Witold Kołbuk podaje, że w dekanacie kobryńskim było 27 cerkwi⁸. Faktyczna liczba świątyń w tym dekanacie wymaga więc dalszych badań. W swoich rozważaniach przyjąłem, że pierwotnie do księgi odpisów wizytacji oficjałatu brzeskiego wpisanych było ok. 270 cerkwi, gdyż wśród świątyń wymienionych w 1759 r. w dekanacie kobryńskim mogły być też jakieś nowo założone parafie (po roku 1727).

Nie wiadomo dla czego wśród wizytacji nie znalazł się opis cerkwi w Horodyszczu (dek. mielnicki). Ks. Litwinko na pewno odwiedził tę cerkiew, o czym świadczy jego wpis do tutejszej księgi metrykalnej, dokonany właśnie w czasie wizytacji – 12 lipca 1726 r.⁹

⁵ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 121.

⁶ Brak końcowej części opisu – z przebiegu trasy wizytacyjnej wynika, że musiała ona być wizytowana 5 maja 1726 r.

⁷ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas] (dalej: CPAHLW), f. 634 (Litewski Greko-Unicki Konsystorz – dalej: LGUK), op. 1, sygn. 48, s. 95–168.

⁸ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 316.

⁹ APL, Akta parafii greckokatolickiej w Horodyszczu (1700–1743), sygn. 1, k. 73, wpis nr 826. Z innych zapisów w wizytacji ks. Litwinki wiadomo, że tego samego dnia był też w parafiach w Paszenkach i w Jabłoni, a następnego dnia w Gęsi – wszystkie w dekanacie mielnickim (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 319v, 320v, 321v). Cerkiew w Horodyszczu po spaleniu się cerkwi

We wspomnianej księdze jest też interesująca uwaga, podkreślająca fakt, że jedną cerkiew – „Rajeńską” (w dekanacie bielskim) – wizytował *Sam Jasnie Wielmożny ImC Xdz Metropolita* (Leon Kiszka). Przymuszczać można, że chodzi o cerkiew we wsi Rajsk położonej 9 km na pn. od Bielska (koło Hryniewicz)¹⁰. Nie podano dla czego zaistniała właśnie taka sytuacja. Fakt ten został tylko odnotowany, ale opisu cerkwi nie zamieszczono i jak było wspomniane wyżej nie wiadomo kiedy ta wizytacja miała miejsce¹¹.

Pisarz przepisujący do jednej księgi wszystkie egzemplarze wizytacyjne wpisał omyłkowo wizytację cerkwi we wsi Zbunin dwa razy, w różnych miejscach dekanatu brzeskiego¹². Również dwukrotnie wpisana jest wizyta cerkwi w Żeszczynce – najpierw została opisana w składzie dekanatu brzeskiego, a drugi wpis wizyty tej świątyni (nie datowany) zaczęto w części księgi zawierającej wizyty dekanatu włodawskiego, ale nie został dokończony¹³. Turę wizytacji, w czasie której opisane zostały cerkwie w Zbuninie i Żeszczynce, ks. Litwinko rozpoczął 30 czerwca 1726 r. od dekanatu brzeskiego, wizytując cerkiew Spaską w Brześciu i cerkiew w pobliskich Gierszonach, a następnie pojechał wzdłuż Bugu na południe, do parafii w Przyłukach i Zbuninie (1 lipca). Kolejnego dnia (2 lipca) rozpoczął wizytację cerkwi dekanatu włodawskiego od Czerska i Radesza, poczym przejechał na zachodnią stronę Bugu gdzie

---

zamkowej w 1550 r. została przeniesiona do wsi i wówczas nadano jej „Fundusz” od Wasyla Andrejewicza i Maryny Polubińskich (APL, CHKGK, sygn. 121, k. 36v). W Słobodian uważa, że świątynia wybudowana w 1597 r. dotrwała do 1760 r., kiedy została zastąpiona nową (В. Слободян, *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005, s. 151). Datę „1760” potwierdza wizytujący cerkiew horodyską w 1801 r. ks. Leon Łytkowski (dziekan wisznicki, paroch przegaliński), który podał, że w tym właśnie roku parafianie rozebrali starą cerkiew i wybudowali nową (APL, CHKGK, sygn. 138, k. 3). Na istnienie tu cerkwi w 2 poł. XVII w. wskazuje obecność dwu ikon (Spasa i Matki Boskiej z Dzieciątkiem) datowanych ogólnie na taki czas, malowanych „na tabulaturach”, przekazanych do muzeum w zamku lubelskim. Być może to właśnie one są wspomniane w wizytacji z 1775 r., jako znajdujące się w ołtarzach bocznych (APL, CHKGK, sygn. 121, k. 36).

¹⁰ J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 14, 16, 47.

¹¹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 121.

¹² APL, CHKGK, sygn. 101, k. 202, 231. W obu odpisach wizytacji parafii Zbunin jest ta sama data jej przeprowadzenia i bardzo podobny tekst, choć w szczegółach nie identyczny. Przymuszczać można, że podstawą był oryginał tekstu wizytacji spisany w Zbuninie. Osoba przepisująca ten sam tekst dwa razy do księgi wizytacji (w jej różnych miejscach), dokonywała w nim uproszczeń – za każdym razem jednak innych. To ciekawy przyczynek do poznania metod procesów wizytacyjnych i działań kancelarii konsystorza.

¹³ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 232 (w dek. brzeskim) i k. 274v (w dek. włodawskim – po Charsach, a przed Różanką). Ten drugi odpis został opatrzony na marginesie adnotacją *Ta Cerkiew Żeszczynska jest w Dekanacie Brzeskim Przepisana*. Tak jak w przypadku Zbunina oba teksty różnią się między sobą w szczegółach, co wskazuje na dokonywane uproszczeń we wpisywanych do księgi wizytacyjnej tekstach. Niewykluczone, że drugi wpis jest dziełem kogoś innego, gdyż charakter pisma jest nieco odmienny.

odwiedził Sławatycze i Hannę (3 lipca), Dołhobrody i Charsy (4 lipca – Charsy po wsch. stronie Bugu), Różankę (5 lipca), Włodawę, Lubień i Horostytę (6 lipca), Hołę i Kodeniec (7 lipca), Hołowno i Opole (8 lipca). 9 lipca był w Holeszowie, Dołholiskach i Rozwadówce w dekanacie włodawskim, a 10 lipca przybył do Żeszczynki. 11 lipca udał się na zachód – wizytował należącą do dekanatu brzeskiego cerkiew w miasteczku Wisznice, a 13 lipca także będącą w dekanacie brzeskim świątynię w Rudnie (stosunkowo niedaleko Radzyna Podlaskiego)¹⁴. W kolejnych dniach wizytowane były cerkwie należące do dekanatu białskopodlaskiego: Kolembrody (14 lipca), Łomazy i Ortel Królewski (15 lipca), Piszczac (16 lipca), Połoski (18 lipca), a tura została zakończona w Kościeniewiczach (19 lipca). Podróż ta była w swoim przebiegu dość nietypowa. Wizytator zazwyczaj poświęcał każdą turę głównie jednemu dekanatowi. Wizytację oficjałatu rozpoczął ks. Litwinko od dekanatu kobryńskiego (od 26 września do 12 października 1725 r.), w którym odwiedzał ponad 20 cerkwi (zachowały się opisy 12 – brak opisów wizytacyjnych świątyń odwiedzonych pomiędzy 2 a 8 października¹⁵) i przejechał do dekanatu prużańskiego (7 cerkwi). W czasie następnego wyjazdu (13–25 listopada 1725 r.) wizytował głównie dekanat prużański (12 cerkwi) i zaczął kamieniecki (8 cerkwi). Kolejny (najintensywniejszy) objazd (od 10 grudnia 1725 do 2 stycznia 1726 r.) poświęcił na dekanat kamieniecki (27 cerkwi) i rozpoczął wizytę dekanatu brzeskiego (12 cerkwi). Po blisko dwóch i pół miesiącach przerwy ks. Litwinko ruszył najpierw do dekanatu poleskiego (15–26 marca – 22 cerkwie), a potem (pomiędzy 1 kwietnia a 13 czerwca) nastąpiło kilka parodniowych wyjazdów, przede wszystkim do parafii w okolicach Brześcia, a ostatni z nich do enklawy dekanatu mielnickiego między Parczewem a Wisznicami (Paszenki, Jabłoń, Gęś i Horodyszczce). Następny, opisany na początku tych rozważań objazd (30 czerwca – 19 lipca 1726 r.), poświęcony był oglądowi dekanatu włodawskiego (17 cerkwi), ale wyjątkowo, jak wspomniałem, ks. Litwinko wizytował wtedy również cerkwie dekanatu mielnickiego (2), brzeskiego (6) i bialskiego (6). Po kolejnym krótkim wyjeździe w okolice Brześcia (30 lipca – 2 sierpnia) nastąpiły 4 ostatnie tury wyjazdowe do dekanatów: białskopodlaskiego

¹⁴ Początkowo Rudno związane było z Wohyniem (A. Gil, *Parafie Kościoła wschodniego w Wohyniu do początków XVIII wieku*, [w:] *W kręgu dziejów i kultury Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej*, Siedlce 2009, s. 59–65) zapewne w protopopii mielnickiej, dopiero później Rudno znalazło się (w 2 poł. XVII w.?) w dekanacie brzeskim, a Wołyn w dekanacie bialskim.

¹⁵ W 1759 r. – oprócz cerkwi wymienionych w 1725 r. – wizytowane były cerkwie w następujących wsiach: Czerewaczyce, Dziadkowicze, Kisielów, Matyjów, Myszczyce, Oziaty, Rogoźno (kaplica), Tewelów, Wiżyce i Zdzitowice (CPAHLW, f. 634 [LGUK], o. 1, sygn. 48, s. 95–168).

(16–28 sierpnia 1726 r. – 16 cerkwi), mielnickiego (od 27 września do 8 października – 19 cerkwi) i drohickiego 12–26 grudnia 1726 r. – 25 cerkwi), zakończone wizytacją dekanatu bielskiego (od 22 stycznia do 8 lutego 1727 r. – 30 cerkwi).

Trasa przebiegu wizytacji poświęconej głównie dekanatowi włodawskiemu została tak ułożona, że włączono do niej również cerkwie w kilku innych dekanatach. Pisarz przepisujący egzemplarze wizytacji każdej z cerkwi do księgi, musiał w takiej sytuacji porządkować ich przynależność do poszczególnych dekanatów według jakiegoś klucza – np. wcześniejszego spisu parafii. Cerkwi w Żeszczynce mogło w takim zestawieniu z jakiegoś powodu nie być, stąd mogły wyniknąć wątpliwości, do którego dekanatu później ją zaliczyć¹⁶.

Dekanat brzeski, będący głównym tematem niniejszych rozważań, to największy spośród dekanatów oficjałatu brzeskiego diecezji włodzimiersko-brzeskiej – w czasie wizytacji ks. Litwinki tworzyło go 45 parafii. Analiza kształtu tego dekanatu prowadzi do wniosku, że pierwotnie musiał być on jeszcze większy, a z części parafii należących do niego i do dekanatu mielnickiego utworzono z czasem dekanat białkopodlaski (2 poł XVII w. ?), pozostawiając enklawę kilku parafii z dekanatu mielnickiego na południowy-zachód od Wisznic (Jabłoń, Gęś, Paszenki i Horodyszcze), zaś Rudno i Wisznice włączając do dekanatu brzeskiego. Być może również dekanat poleski utworzono z fragmentu dekanatu brzeskiego.

Dekanat brzeski – z większą liczbą cerkwi niż inne dekanaty, stosunkowo rozległy terytorialnie, położony blisko miejsca stałego pobytu wizytatora (klasztor bazylikański w Brześciu) – wizytowany był, w odróżnieniu od pozostałych dekanatów, w ciągu kilku wyjazdów. Na zakończenie wizytacji dekanatu kamienieckiego – 26 grudnia 1725 r. – ksiądz Litwinko obejrzał cerkiew w Wołczynie i jeszcze tego samego dnia przybył do parafii w Stawach w dekanacie brzeskim. W ciągu następnych ośmiu dni (do 2 stycznia 1726 r.) odwiedził jeszcze 11 świątyń tego dekanatu położonych na północ od miasta. Następny objazd – dekanatu poleskiego – zaczął jednak od dwóch cerkwi dekanatu brzeskiego (15 marca). Kolejna krótka tura rozpoczęta od cerkwi Św. Trójcy w Brześciu (31 marca) objęła także 6 parafii na północny-wschód od miasta (od 1 do 3 kwietnia). W tym miesiącu ks. Litwinko odwiedził jeszcze tylko cerkiew św. Michała w Brześciu (15 kwietnia). W ciągu dwu kilkudniowych

¹⁶ Parafia w Żeszczynce istniała już, jak się wydaje, w 2 połowie XVII w., o czym mogła świadczyć wspomniana przez ks. Litwinkę obecność tu „antymisu” bpa Benedykta Glińskiego (1667–1679).

objazdów w maju 1726 odwiedził 13 parafii położonych na zachodzie i południu dekanatu. Omawianą wcześniej wyżej turę wyjazdową poświęconą głównie cerkwiom dekanatu włodawskiego, wizytator zaczął na przełomie czerwca i lipca od wizytacji 4 cerkwi dekanatu brzeskiego, następnie wjechał do dekanatu włodawskiego gdzie odwiedził 17 cerkwi, po czym jadąc do dekanatu bialskiego (obejrzał tam 6 cerkwi) zwizytował jeszcze trzy najdalej wysunięte na południowy-zachód cerkwie dekanatu brzeskiego. Ostatnią odwiedzoną świątynią omawianego dekanatu (17 sierpnia 1726 r.) była cerkiew w Łobaczewie, którą wizytator oglądał, jadąc do dekanatu bialskiego. Nie wiadomo kiedy ks. Litwinko wizytował katedrę brzeską oraz jaka była sytuacja wymienionej tylko cerkwi w Wistyczach, położonej na północ od Brześcia. Brak jej opisu wizytacyjnego¹⁷ może wskazywać, że albo parafia ta znajdowała się dopiero w stadium organizacji, albo istniejąca tu cerkiew uległa zniszczeniu (np. pożarowi), choć tekst jej wizytacji mógł nie być przepisany do księgi również z jakiegoś innego powodu.

Według wspomnianej księgi odpisów opisów wizytacyjnych z lat 1725–1727, w Brześciu były wówczas 4 cerkwie: katedralna – św. Mikołaja (murowana), Św. Trójcy – *Na Wuytowey Ulicy*, św. Michała Archanioła – *na Piaskach* i Spaska (Przemienienia Pańskiego) – *za Muchawcem*¹⁸. W księdze tej odnotowano ponadto cerkwie w następujących miejscowościach dekanatu brzeskiego: Chmielów, Czernawczyce, Czernie, Dobratycze, Dobryń, Gierszonowice (Gierszony), Hornów, Janów (Podlaski), Kamienica Żyrowiecka, Kobylany, Kodeń (zamkowa Św. Ducha – murowana), Kodeń (św. Michała Archanioła), Koroszczyń, Kosicze, Kostomłoty, Krzyczew, Kustyń, Łobaczew, Łyszczycy, Myszczyce, Neple, Ostromeczewo, Pawłów, Pokrowy (Pokry), Przyłuki, Rudno, Saki, Siechnowicze, Staw, Stepanki, Sycze, Szczytniki, Szebryn, Terebuń (murowana), Wielimowicze, Wistycze, Wisznice, Zabłocie, Zbirogi, Zbunin i Żeszczynka.

¹⁷ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 235.

¹⁸ W Brześciu przed zniszczeniami miasta w wojnach połowy XVII w. było więcej cerkwi, m.in. „Piatnicka” na Piasku (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 211v), „Przeczyska”, „Czesnokrestska” za Muchawcem, a także monastyr „Rożestwieński” (APL, CHKGK, sygn. 291, k. 20, 23, 31v, 34v) oraz cerkiew „św. Jura”. W. Kołbuk w opracowaniu stanu sieci Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej na rok 1772 wymienia w Brześciu, jak się wydaje niesłusznie, tylko 3 parafie (katedralną św. Mikołaja, Św. Trójcy i Przemienienia Pańskiego), monaster bazyliński śś. Piotra i Pawła oraz monaster prawosławny bez podania wezwania (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 313, 349, 354). Dokładne ustalenie ilości cerkwi w Brześciu wymaga dalszych badań. Opisy wizytacyjne cerkwi brzeskich ks. Stefana Litwinki opublikował Andrzej Gil (A Gil, *Unickie cerkwie Brześcia...*, s. 67–95).

Duchowni z cerkwi brzeskich oraz z Gierszonów i Łobaczewa tworzyli kapitułę katedralną brzeską¹⁹.

Wśród odnotowanych świątyń warto zwrócić uwagę na wizytację cerkwi w Hornowie, we wsi która kilka lat później (w 1732 r.) stała się miasteczkiem nazwanym Pratulinem²⁰, z cerkwią parafialną, będącą zapewne przejętą na ten cel istniejącą już wcześniej cerkwią hornowską. Wskazywać na to może takie samo wezwanie obu świątyń – Św. Trójcy²¹.

Kolejna znana wizytacja dekanatu brzeskiego znajduje się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie, w zespole Litewskiego Grecko-Unickiego Konsystorza²². W inwentarzu archiwalnym jest ona omyłkowo datowana na rok 1773²³, faktycznie odprawiona była w dniach od 21 stycznia do 24 czerwca 1757 r. Wizytatorem był ks. Jan Markiewicz, dziekan brzeski, „pleban czerniawczycki”. Odnotowano w niej 48 parafii, w tym trzy w Brześciu (św. Michała Archanioła, Św. Trójcy i Spaską). Brakuje opisu katedry św. Mikołaja w Brześciu, która na pewno wówczas istniała, ale mogła podlegać odrębnym prawom wizytacyjnym. Poza tym nie ma w niej wizytacji niektórych wspomnianych wyżej cerkwi. Nie wymieniana jest już parafia w Hornowie, tylko już pratułińska, ponieważ, jak wspomniano wyżej, na gruncie wsi Hornów założono miasteczko Pratulim. Nie ma też parafii w Ostromezczewie, wymienianej w wizytacji z 1759 r. w dekanacie kamienieckim, a także brak parafii w Zbuninie, odnotowanej wówczas w dekanacie poleskim. Doszły za to cerkwie w nowo utworzonych parafiach: we wsi Stradecz nad Bugiem – p.w. bł. Jozafata Męczennika (1728)²⁴, we wsi Bubel koło

¹⁹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 205; P. Sygowski, *Stara i nowa cerkiew w Gierszonowicach (Gierszonach) koło Brześcia w świetle wizytacji z 1726 r.* „Białostoczczyzna”, nr 1 (57), Białystok 2000, s. 97; A. Gil, *Unickie cerkwie Brześcia...*, s. 29.

²⁰ O wcześniejszej nazwie Pratulina – Hornów – informuje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, odnosząc ją tylko do średniowiecza (SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 20). Nowa nazwa (Pratulim) nadana została tej wsi w 1732 r., a w 1754 r. Potoccy wystarali się o nadanie jej praw miejskich (G. Rąkowski, *Polska egzotyczna*, cz. 2, Pruszków 1992, s. 72–73). To, że w wizytacji chodzi właśnie o późniejszy Pratulim, potwierdzają datyienne wizytacji (3–4 maja 1726 r.), według których w Hornowie ks. Litwinko był jadąc z Pawłowa (koło Janowa Podlaskiego) do Krzyczewa. Jedyną parafią, która mógł odwiedzić po drodze to parafia w Hornowie (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 217, 218v i 291v).

²¹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 218v (Hornów) oraz APL, CHKGK, sygn. 139, k. 126 (Pratulim).

²² CPAHLW, fond 634, LGUK, opis 1, sygn. 50, k. 55–56v.

²³ Odnotował również ten fakt W. Walczak – *Archiwalia mińskiego, wileńskiego i supraskiego konsystorza unickiego znajdujące się w Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym) w Wilnie*, oprac. W. Walczak, Białystok 2008, s. 21.

²⁴ Parafia założona w 1728 r. – w tym roku nadany został jej fundusz od Jana Fryderyka Sapielki kasztelana trockiego (APL, CHKGK, sygn. 114, k. 72v; *Акты издаваемые Коммиссиею учрежденною для разбора древних актов в Вильне* [AVAK], t. 3, Вильна 1865, s. 115). Poprzednio (1726 r.) wieś należała do parafii przy cerkwi zamkowej Św. Ducha w Kodniu (APL, CHKGK,

Janowa Podlaskiego – p.w. Św. Trójcy (1740)²⁵, oraz parafia w Klejnikach koło Brześcia – p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny²⁶. Jest już opis cerkwi w Wistyczach – p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża. W dekanacie brzeskim wymienione są ponadto parafie, które w czasie wyżej wspomnianej wizytacji (1725–1727) należały do dekanatu kamienieckiego – w miasteczku Wysockie (Litewskie), w Zubaczach i w Wyhanowie²⁷. Takie zmiany przynależności parafii położonych w pobliżu granic dekanatów spotykamy również w innych dekanatach tej diecezji, np. Oziaty w 1725 r. należały do dekanatu poleskiego, a w 1759 r. wymienione są w dekanacie kobryńskim²⁸.

Warto zwrócić uwagę, że oprócz parafii w Myszczykach wymienianej w dekanacie brzeskim w 1726 i 1757 r.²⁹, w wizytacji z 1759 r. odnotowana jest inna parafia o tej samej nazwie, ale położona w dekanacie kobryńskim (Myszczyce – cerkiew p.w. św. Jerzego)³⁰.

Interesujące, że niektóre parafie występują w 1757 r. już pod innymi wezwaniami: w Syczach (w 1725 r. – Św. Trójcy, w 1757 r. – św. Praxedy); w Pawłowie (w 1726 r. – św. Mikołaja, w 1757 r. – Wniebowzięcia NMP) i wspomniana w Myszczykach (w 1726 r. – Narodzenia NMP, w 1757 r. – Protekcji NMP).

---

sygn. 101, k. 228v). A. Hulanicki – prawosławny proboszcz cerkwi św. Michała Archanioła w Kodniu – autor opisu parafii Św. Ducha w Kodniu z 1878 r., uważa, że cerkiew zamkowa stała się parafialną w 1625 r. i wówczas już miała wikariat w Stradczu, w którym według niego parafia zaczęła tworzyć się tam dopiero w latach 1737–1738 i usamodzielniała się ostatecznie dopiero około 1760 r. – o czym świadczą listy znajdujący się w Archiwum parafialnym list Kazimierza Sapiehy do metropolity kijowskiego (APL, Chełmski Zarząd Duchowny (dalej: CHZD), sygn. 1187, k. 211–211). W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* podano, że jest tu cerkiew należąca do dekanatu włodawskiego (SGKP, t. 15, cz. 2 Warszawa 1902, s. 624), co nie mogło być prawdą, gdyż Stradecz położony po wschodniej stronie Bugu, od 1795 r. znajdował się w Cesarstwie Rosyjskim. Ciekawostką jest stosunkowo wcześniej zastosowane wezwanie świętyni „Bł. Jozafata”, którego kult był szerzej popularyzowany w 2 poł. XVIII w. – P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłty z lat 1759–1762*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, Przemyśl 2000, s. 265–266.

²⁵ Cerkiew wzniesiona w 1740 r., parafia uposażona w 1749 r. – В. Слободян, *Церкви Холмської*, s. 105–106; *Katalog zabytków sztuki w Polsce* (dalej: KZSzWP), t. 8 (woj. lubelskie), z. 2 (pow. Biała Podlaska – oprac. K. Kolendo-Korczkowa, A. Oleńska, M. Zgliński), Warszawa 2006, s. 43–44. Przedtem (1726 r.) wieś „Buble” wchodziła w skład parafii w Pawłowie (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 218).

²⁶ O tej parafii wiadomo najmniej – jest ona wymieniona tylko raz, w wizytacji z 1757 r.

²⁷ Wygonowo – SGKP, t. 14 (Warszawa 1895), s. 90. Miejscowość współcześnie nieistniejąca, niegdyś położona blisko Wysockiego Litewskiego, z czasem włączona w obręb tego miasta (informacja od G. Rąkowskiego).

²⁸ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 259v; CPAHLW, f. 634 (LGUK), op. 1, sygn. 48, s. 111v.

²⁹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 199; CPAHLW, f. 634 (LGUK), op. 1, sygn. 50, k. 21v.

³⁰ CPAHLW, f. 634, LGUK, op. 1, sygn. 48 (dek. kobryński – s. 95–168). Obecnie miejscowość nie istnieje, została wchłonięta przez rozbudowujący się węzeł kolejowy w Żabince (informacja od G. Rąkowskiego).

W wykazie parafii unickich metropolii kijowskiej w Rzeczypospolitej w roku 1772 (stan tuż przed rozbiorami), opracowanym przez W. Kołbuka, skład dekanatu brzeskiego jest nieco inny, niż ten znany z powyższych ustaleń³¹. Autor przy ustalaniu tego składu opierał się głównie na wspomnianej wizytacji z lat 1725–1727. Dane te uzupełnił informacjami z rosyjskiego opracowania autorstwa N.A. Kotlińskiego sprzed I wojny światowej³², oraz z opublikowanych przez Rosjan dokumentów z archiwum metropolitów unickich, dotyczących jednak danych nie z roku 1772 r. – jak omyłkowo podaje autor – ale z 1764 r. (jest to wykaz tylko tych parafii, z których unicy przechodzili w ciągu XVIII w. do Kościoła rzymskokatolickiego). Kołbuk korzystał też z wykazu ksiąg metrykalnych z diecezji brzeskiej od 2 połowy XVIII w. do początku XIX w., zestawiony według powiatów, a nie według dekanatów³³. Stąd zapewne w jego opracowaniu spotykamy różne nieścisłości. Dekanat brzeski według opracowania Kołbuka liczył w 1772 roku 48 parafii. Z poprzednio wymienionych brak już w nim Łobaczewa³⁴, co jest oczywiste, gdyż w związku z rozwojem obok tej wsi miasta Terespoła, parafia została tam przeniesiona³⁵. W 1797 r. Łobaczew występuje już jako wieś w parafii Terespol³⁶. Brak też parafii

³¹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie*, s. 313–314.

³² Н.А. Котлинский, *Список церквей и монастырей Холмской Руси (б. Люблинской и Седлецкой губернии)*, Холм 1913.

³³ *Описание документов Архива Западнорусских Униатских Митрополитов*, t. 2, С.-Петербург 1907, s. 221–222; s. 1175–1206.

³⁴ W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* w haśle „Łobaczew” podano, że „W XVIII w. była tu cerkiew paraf. grecka” (SGKP, t. 5 Warszawa 1884, s. 669), co nie jest do końca zgodne z rzeczywistością, gdyż w 2 poł. XVIII w. (po 1757 r.) parafia została przeniesiona do Terespoła (zob. niżej).

³⁵ Terespol to miasto złożone w końcu XVII w. przez Józefa Bogusława Słuszkę (KZSzwP, t. 8, z. 2, s. 224). W wizytacji cerkwi w Łobaczewie z sierpnia 1726 r. w składzie tej parafii wymienione jest „Miasto Terespol z Młynami Hetmanskimi” – brak jakiegokolwiek wzmianki o istnieniu tam cerkwi (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 214v). W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* w haśle „Terespol” podano, że „Istniała tu zdawna cerkiew (filia Łobaczowa) niewiadomej erekcyi, którą odnawia Pocij w r. 1745” (SGKP, t. 12 Warszawa 1892, s. 307), co nie jest raczej zgodne ze stanem faktycznym skoro w wizytacji z 1757 r. nadal brak parafii w Terespolu – wymieniana jest tylko parafia łobaczewska (CPAHLW, fond 634 [LGUK], opis 1, sygn. 50, k. 48). W Słobodian podaje błędnie, że istniejąca już w XVII w. cerkiew terespolska należała do parafii w Łebiedziewie, powołując się na SGKP, ale tu cytowana wzmianka o Łobaczewie (В. Слободян, *Церкви Холмської*, s. 403). Najstarsza informacja o cerkwi terespolskiej w Archiwum Państwowym w Lublinie pochodzi z końca XVIII w. (APL, CHKGK, sygn. 145, k. 29 – w spisie parafii tego dekanatu, które po 1795 r. znalazły się w po stronie austriackiej – po zach. stronie Bugu), a najstarsze wizytacje – z początku XIX w. (M. Trojanowska, *Chelmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, Warszawa 2003, s. 250–251, 541, 577). Autor opisu parafii w Terespolu z 1892 r. odnotowuje pożar cerkwi w 1799 r. oraz pożary plebanii w 1803 i 1833 r., w wyniku czego spłonęły wszystkie dokumenty (APL, CHZD, sygn. 1187, k. 245), stąd problemy z ustaleniem jej dziejów. Historia powstania parafii obrządku wschodniego w tym mieście wymaga dalszej, szerszej zakrojonej kwerendy.

³⁶ APL, CHKGK, sygn. 145, k. 40.

w Klejnikach. Omyłkowo wizytację parafii w Koroszczynie autor odczytał jako wizytację parafii w Choroszczynie³⁷. Parafię w Koroszczynie odnotowuje on w swoim wykazie na podstawie innego źródła³⁸. Parafie, których przynależność dekanalna nie jest pewna – w Ostromeczewie i Zbuninie – są zaliczone przez niego do dekanatu brzeskiego, parafia w Stradczu do dekanatu włodawskiego, zaś Zubacze, Wysokie, Wyhanów i Wistycze – do dekanatu kamienieckiego. Ta ostatnia parafia, położona niedaleko Brześcia, wcześniej należała do dekanatu brzeskiego i raczej nadal (ok. 1772 r.) powinna należeć do niego. Sugeruje to informacja ukraińskiego historyka Ihora Skoczylasa, który odnalazł zapis archiwalny wymieniający Wistycze w 1759 r. w dekanacie brzeskim³⁹. W. Kołbuk włącza do tego dekanatu niewymieniane wcześniej parafie w odległych Lachowcach⁴⁰ i Werstoku⁴¹, a także w Motykałach koło Brześcia (nowa – założona w 1765 r.)⁴², i wspomnianą w Terespolu. Przynależność parafii w Motykałach i Terespolu jest oczywista – są położone blisko Brześcia, natomiast faktyczna obecność dwóch pozostałych parafii w dekanacie brzeskim budzi poważne wątpliwości. Dokładne ustalenie przynależności dekanalnych poszczególnych parafii w tym czasie wymaga więc bardziej szczegółowych badań.

³⁷ Winne temu jest, jak się wydaje, wpisanie w wizytacji z 1726 r. cerkwi jako „Koroszczyńskiej”. Pierwsza litera nazwy miejscowości jest tak napisana, że można ją też odczytać jako „H” (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 222v), jednak z dalszego tekstu wizytacji widać, że chodzi tu o Koroszczyn, m.in. na końcu opisu ks. Litwinko zanotował – *Działo się w Koroszczynie na dniu 5 Maj A. 1726*. Podobnie błędnie nazwę Koroszczyn odczytał W. Słobodian (В. Слободян, *Церкви Холмської...*, c. 160). Również J. Maroszek przyjmuje – jak się wydaje za Kłobukiem – przynależność Choroszczyńki do dekanatu brzeskiego (J. Maroszek, *Dziedzictwo unii...*, s. 47), oraz dodaje błędnie do tego dekanatu Jabłoń z dekanatu mielnickiego (s. 48), zaś Rudno zalicza równie niewłaściwie do dekanatu włodawskiego (s. 56). Parafia w Choroszczynie niedaleko Kodnia powstała prawdopodobnie dopiero w 1752 r. (SGKP, t. 1 Warszawa 1880, s. 633). Według autora opisu parafii w Choroszczynie z 1878 r., dokument erekcyjny dla niej wydany został przez króla Augusta III 9 XII 1752 r. (APL, CHZD, sygn. 1187, k. 248v). Nie ma jej wśród parafii dekanatu brzeskiego wizytowanych w 1757 r., gdyż należała ona wówczas – jak się wydaje – do dekanatu białskopodlaskiego. W tym właśnie dekanacie wymieniona jest w spisie parafii diecezji włodzimiersko-brzeskiej, które po 1795 r. znalazły się w austriackiej Galicji Zachodniej (APL, CHKGK, sygn. 145, k. 33v – tu jako Koroszczyńska !). Najstarsza odnaleziona w archiwum lubelskim wizytacja cerkwi choroszczyńskiej pochodzi dopiero z 1812 r., kiedy należała do nowo utworzonego (po 1810 r.) dekanatu kodeńskiego, unickiej diecezji chełmskiej (APL, CHKGK, sygn. 139, k. 135).

³⁸ W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie...*, s. 313, 314 (za Kotlińskim i SGKP).

³⁹ Na podstawie odpisu wizytacji znajdującego się w Centralnym Historycznym Państwowym Archiwum Ukrainy we Lwowie wiadomo, że parafia Wistycze w dekanacie brzeskim wizytowana była w 1759 r. przez ks. Aleksandra Jodko: A. Gil, *Unickie cerkwie Brześcia...*, s. 31.

⁴⁰ Najbliższa Brześcia znana mi cerkiew w miejscowości o tej nazwie znajduje się koło Małoryty, i należała ona do dek. poleskiego (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 253).

⁴¹ W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie...*, s. 314. Miejscowość o tej nazwie (dziś na Białorusi – istniejąca pod zmienioną nazwą, albo nieistniejąca) wymieniana jest w końcu XIX w. w gminie Wierzchowicze za Kamieńcem Litewskim (SGKP, t. 13 Warszawa 1893, s. 237) – mało prawdopodobne aby należała w 1772 r. do dekanatu brzeskiego.

⁴² AVAK, t. 3, s. 236.

Po trzecim rozbiórze Polski, dla potrzeb Chełmskiego Konsystorza Unickiego, w 1797 r. sporządzono wykaz parafii byłej diecezji brzeskiej, które znalazły się w zaborze austriackim (po zachodniej stronie Bugu)⁴³. Wśród nich z terenu byłego dekanatu brzeskiego odnotowano 18 parafii. Brak parafii zamkowej Św. Ducha w Kodniu, która została włączona do kodeńskiej parafii św. Michała Archanioła⁴⁴. Wymieniona jest parafia w Terespolu (już z Łobaczewem w jej składzie), jednak ustalenie roku jej powstania wymaga dodatkowych badań. Dzięki wykazowi z 1797 r. wiadomo też, że na terenie tego dekanatu powstała nowa parafia – w Kopytowie, zapewne w 1772 r.⁴⁵, wydzielona z wsi należących do parafii Św. Ducha w Kodniu, w składzie której wieś ta wymieniana była w 1726 i 1757 r.⁴⁶

Do czasu trzeciego rozbioru (po którym większa część terenu dekanatu została włączona do Rosji) sieć placówek Cerkwi unickiej również w części dekanatu po wschodniej stronie Bugu rozwijała się nadal, o czym może świadczyć założenie w 1791 r. filialnej kaplicy przy dworze w Rakowicy, należącej do cerkwi w Szczytnikach⁴⁷.

W wyniku trzeciego rozbioru Polski w zaborze austriackim znalazła się zachodnia część dekanatu brzeskiego (z 18 parafiami), a część wschodnia w zaborze rosyjskim (31 parafii). W Cesarstwie Rosyjskim Brześć został w 1797 r. stolicą samodzielnej diecezji unickiej, która dotrwała do 1839 r., do czasu likwidacji unii w tym państwie⁴⁸.

⁴³ APL, CHKGK, sygn. 145, k. 28v–30v.

⁴⁴ W opisie parafii w Kodniu z 1878 r. jego autor (prawosławny proboszcz A. Ulanicki) wspomina o procesie stawiania się cerkwi Św. Ducha cerkwią filialną parafii Św. Michała Archanioła w Kodniu w latach 1780–1791 (APL, CHZD, sygn. 1187, k. 211v), jednak jeszcze w 1783 r. cerkiew zamkowa była wizytowana jako oddzielna parafia (APL, CHKGK, sygn. 114, k. 73).

⁴⁵ APL, CHKGK, sygn. 145, k. 30. Fundusz parafii w Kopytowie został nadany 1 lutego 1772 r. przez Elżbietę z Branickich Sapieżynę wojewodzinę mściławską (APL, CHKGK, sygn. 137, k. 41; APL, CHKGK, sygn. 114, k. 72); SGKP, t. 4 Warszawa 1883, s. 389. Według opisu parafii w Kodniu z 1878 r. parafia w Kopytowie powstała w 1773 r. (APL, CHZD, sygn. 1187, k. 211v). W Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce podano informację, że istniała tu cerkiew fundacji Jana III Sobieskiego z 1686 r. (KZSzWP, t. 8, z. 2, s. 138) – autorzy nie uwzględnili braku informacji o istnieniu cerkwi w wizytacjach z 1726 i 1757 r. W. Kołbuk umieszcza parafię w Kopytowie błędnie w dekanacie białskim (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie...*, s. 312).

⁴⁶ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 229v; CPAHLW, fond 634 (LGUK), opis 1, sygn. 50, k. 10v.

⁴⁷ Kaplicę utworzyła Teresa z Szuyskich Tołoczowska (Д. Верета, *Адміністративні структури...*, c. 160). Również w innych dekanatach wznoszono nowe obiekty – niedługo przed rozbiorem powstała kaplica w Domaczowie (po wsch. stronie Bugu), będąca filią par. w Sławatyczach w dek. włodawskim (APL, Akta parafii grekokatolickich woj. lubelskiego; Parafia Sławatyczne, sygn. 2 [niepag.]).

⁴⁸ B. Kumor, *Brzeska diecezja*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 2 (Lublin 1985), s. 1125–1126.

Summary

Deanery in Brest in the 18th century

In considering the Orthodox Uniate church in the time of the Commonwealth, the findings about the administrative divisions to dioceses, individual deaneries, as well as tracing the development of the network of parishes are essential. Such findings are the basis for further historical analyzes in many contexts. In the studies on the shape of the deanery in Brest, a Uniate diocese of Volodymyr-Brest, visitations are very important. These types of records describing this area in the years 1725–1727 are characterized by accuracy and vivid language of the inspector – Fr. Stefan Litwinko – the igumen of the Basilian monastery in Brest, a judicial vicar of the concathedral chapter. The deanery in Brest was the largest in the diocese, despite the shift of a part of its territory (in the 17th century?) to the newly created deanery in Biała Podlaska, and also maybe to the deaneries of Podlasie and Włodawa. In 1727 the diocese had about 270 parishes and their subsidiaries, including 45 in the deanery of Belz. The comparison of records from the visitation of Fr. Litwinko, preserved in the State Archive in Lublin, and the visitations conducted in 1757 by Fr. Jan Markiewicz, located in the Central State Historical Archive in Vilnius, Lithuania [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas] indicates the steady growth of the parishes – until 1757 three more parishes were established. By the time of the third partition of Poland in 1795 another 3 parishes were set. The end of the Uniate deanery in Brest was the third partition of Poland mentioned. The border between the Russian and Austrian annexed territories divided the deanery into two parts, that had already been incorporated into other administrative structures of the Orthodox Church in the Russian Empire and the Commonwealth.

Translated by Monika Birula-Białynicka